Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Van Yüzüncü Yıl University, Institution of Social Sciences

I. ULUSLARARASI VAN SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU

I. INTERNATIONAL SOCIAL SCIENCES SYMPOSIUM

TAM METİN KİTAPÇIĞI

FULL TEXT BOOK

2-3 EKİM 2025 / OCTOBER 2-3, 2025

webportal.yyu.edu.tr/vansosbil

SEMPOZYUM BİLGİLERİ / SYMPOSIUM INFORMATION

E-ISBN: 978-625-6768-23-9

Yayın Editörleri/ Publishing Editors

Doç. Dr. Ercan ÇALIŞ

Dr. Öğretim Üyesi Mustafa TÜRKMENOĞLU

Dr. Öğretim Üyesi Ömer Aytaç AYKAÇ

Kapak Tasarım / Cover Design

Dr. Öğretim Üyesi Mustafa TÜRKMENOĞLU
Dr. Öğretim Üyesi Ömer Aytaç AYKAÇ

Web Tasarım / Web Design

Dr. Öğretim Üyesi Mustafa TÜRKMENOĞLU
Dr. Öğretim Üyesi Ömer Aytaç AYKAÇ

Erişim Tarihi / Date of Access

31/ 12/ 2025

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları

Van Yüzüncü Yıl University Press

Tam Metin Kitapçığı'nda yayımlanan bildirilerin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir. All responsibility for the papers published in the Full Text Book belongs to their authors.

SEFER BOR-SEVDA ERTUŞ

İSLAM HUKUKUNDA KÜLLÎ KÂİDELER İLE DÂBITLARIN KAYNAKLARI VE TARİHSEL GELİŞİMİ……..…**677**
SELAHATTİN İLHAN SONBAYRAM

MARTHA ROSLER'İN KAVRAMSAL SANAT ÇALIŞMALARI……..…**686**
ŞÜKRAN BULUT

AKDAMAR KUTSAL HAÇ KİLİSESİ'NİN ERMENİ MİMARİSİ İÇİNDEKİ YERİ……...……..**698**
TAHSİN KORKUT

PAUL FEYERABEND VE ÜÇÜNCÜ DÜNYA BİLİMİ ……..……**721**
UĞUR DAŞTAN

NEBİ XEZRİ'NİN SEÇME ŞİİRLERİNDE DİL VE ÜSLUP……**734**
ULVİYYA QASIMOVA

BOŞANMA SÜREÇLERİNDE VELAYET VE NAFAKA DÜZENLEMELERİNİN MUKAYESESİ……...……..**743**
USAME YILMAZ

KARA-KOYUNLULAR VE ŞİRVANŞAHLAR ARASINDA GÜÇ MÜCADELESİ: XIV–XV. YÜZYILIN SİYASİ DİNAMİKLERİ (1382-1420)……..**756**
VİYAN KANAT

ESKİ ÖZBEK EDEBİ DİLİNDE "HÜKÜMDAR" ANLAMINI İFADE EDEN LEKSİK BİRİMLER (SEB'A-I SEYYÂR ESERİ ÖRNEĞİNDE)……**776**
XO'JANİYAZOVA SHAHNOZA SATİMBOYEVNA

ENDERUN'DA SPOR EĞİTİMİ……**781**
YAĞMUR ŞEN

17. YÜZYIL ŞAİRİ MEVCÎ'NİN BİLİNMEYEN ŞİİRLERİ……....**793**
YAPRAK UÇAR

AĞRI İLİ HALK KÜLTÜRÜNDE GEÇİŞ DÖNEMLERİNDEN DOĞUMLA İLGİLİ UYGULAMALAR……..……**807**
YAREN KARACA

SERVET-İ FÜNÛN NESRİNİN BİR PROTOTİPİ OLARAK HALİD ZİYA UŞAKLIGİL'İN "BİR MUHTIRANIN SON YAPRAKLARI" ADLI HİKÂYESİ……...…**818**
YASİN KARAMAN

AYKUT EDİBALİ'NİN KOMÜNİZME BAKIŞI……..**837**
ZAFER EROĞLU

HADİSLERDE GÖÇ SOSYOLOJİSİ: ENSAR-MUHACİR İLİŞKİSİNİN GÜNÜMÜZ SOSYAL UYUM POLİTİKALARIYLA KARŞILAŞTIRILMASI……..…**844**
ZEYNEP POLAT

ALIŞİR NEVAİ'NİN "HAYRETÜ'L-EBRAR" ESERİNDE KULLANILAN ZOONİMLERİN ESKİ TÜRKÇEYLE İLİŞKİSİ……...…**855**
ZİYOTOVA SURAYYO

ESKİ ÖZBEK EDEBİ DİLİNDE "HÜKÜMDAR" ANLAMINI İFADE EDEN LEKSİK BİRİMLER (SEB'A-I SEYYÂR ESERİ ÖRNEĞİNDE)

XO'JANIYAZOVA SHAHNOZA SATIMBOYEVNA

Filoloji Bilimleri Doktoru (PhD), Doçent Vekili,
Taşkent Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, e posta: shahnozaxon8686@mail.ru

Özet

Bu bildiride Ali Şir Nevaî'nin*Seb'a-i Seyyar* adlı eserinde yer alan, toplumsal terimler grubuna dâhil olan "hükümdar" anlamını ifade eden leksik birimler ele alınmaktadır. Mesnevîde geçen yerli ve alıntı kelimelerin etimolojik özellikleri ile bunların leksik ve semantik açıdan anlamları açıklanmıştır.Hakikaten, bu gruba ait terimler dilbilimsel ve pragmatik açıdan incelenmiş, leksik birimlerin anlam genişlemesi ve daralması gibi anlam değişimi süreçleri de analiz edilmiştir.Herhangi bir toplumsal leksemin oluşumu ve gelişimi, belirli bir toplumsal sistemle bağlantılı olarak şekillenir.Bu nedenle, toplumsal leksemelerin diakronik açıdan; yerli ve ödünç katman, anlam genişlemesi ve daralması yönünden incelenmesi gereklidir. Özellikle eserde devletin en yüksek yöneticisi kavramını ifade etmek için *şah, padişah, sultan, salâtin, han, hakan* gibi leksik birimlerin birbirinin eş anlamlısı olarak veya bazı yerlerde anlam farklılığıyla kullanıldığı görülmektedir. "Seb'a-i Seyyar" mesnevisinin söz varlığında devletin baş yöneticisi anlamını taşıyan terimler şunlardır:

Anahtar kelimeler: terim, terminoloji, toplumsal terim, anlambilim.

LEXICAL UNITS EXPRESSING THE MEANING OF "KING" IN OLD UZBEK LITERARY LANGUAGE (IN THE EXAMPLE OF THE WORK SEBʿA-I SEYAR*)*

XO'JANIYAZOVA SHAHNOZA SATIMBOYEVNA

Doctor of Philology (PhD), Associate Professor
Tashkent University of Applied Sciences, e mail: shahnozaxon8686@mail.ru

Abstract

This presentation focuses on the lexical units that convey the meaning of "ruler" within the group of socio-political terms in Alisher Navoi's work *Sabʿai Sayyor*. The etymological features of both native and borrowed words found in the *doston* are explored, along with their lexical and semantic meanings. Indeed, the socio-political terms in this group have been examined from both linguistic and pragmatic perspectives, and phenomena related to semantic broadening and narrowing of these lexical items have been analyzed.

The formation and development of any socio-political lexeme are shaped in relation to a particular social structure. Therefore, it is essential to study socio-political lexemes diachronically, considering their native and borrowed origins, as well as semantic expansion and narrowing. In particular, in the work, the concept of the supreme ruler of the state is expressed through lexical units such as *shoh* (king), *podshoh* (sovereign), *sulton* (sultan), *salotin* (plural of sultan), *xon* (khan), and *xoqon* (khaqan), which are used either synonymously or with nuanced semantic distinctions depending on the context.

Keywords: term, terminology, socio-political term, semantics

Giriş

“Eski Türkçe kelimelerin çoğu, Eski Özbek edebî dili döneminde büyük ölçüde herhangi bir değişikliğe uğramadan kullanılmış, bir kısmı ise fonetik veya semantik değişikliklerle yer almıştır”[1]. “XI-XIV yüzyıllarda kaleme alınmış yazma kaynakların dilinde kullanılan yaklaşık 700 civarındaki toplumsal terimin 640’tan fazlasının Ali Şîr Nevaî’nin eserlerinde de gözlemlendiği belirtilmektedir [2]. Toplums alalana ilişkin söz varlığını diakronik açıdan terminolojik bakışla inceleyen H. Dadaboyev, toplumsal terminolojinin, söz varlığının en aktif kullanılan katmanlarından birini oluşturduğunu; bu katmanın belirli bir tarihsel formasyonu şekillendiren tarihî-sosyal, ekonomik-politik, kültürel ve dinî gibi temel faktörlerin etkisiyle meydana gelip geliştiğini vurgular [3].Dil ile toplumun organik biçimde birbirine bağlı olması, dilin hem sözlü (verbal) hem de sözsüz (nonverbal) göstergeler aracılığıyla değişmesine yol açmaktadır.Bu süreç doğrudan dilin leksik katmanına etki etmektedir.Özellikle toplumsal ortam, dönemsel koşullar, toplumdaki dönüşümler ve bu süreçleri yansıtan toplumsal nitelikli olgular, söz varlığının değişken grubunda yansımasını bulur.Toplumsal leksik birimler, kullanım alanı, üslup özelliği ve köken gibi çeşitli açılardan, toplumsal karakterli olguları yansıtan söz varlığının değişken tabakasını teşkil etmektedir” [4]. “XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında Özbek Türkçesinde *podşah*leksemesi yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Bunun nedeni, Çarlık Rusyası’nın Orta Asya’yı işgali ile doğrudan ilişkilidir”[5].

“Herhangi bir toplumsal leksemenin teşekkülü ve gelişimi, belirli bir toplumsal sistemle doğrudan bağlantılı olarak ortaya çıkar ve ilerler.Bu nedenle, toplumsal leksemelerin diakronik açıdan hem yerli hem de alıntı katman, ayrıca anlam genişlemesi ve daralması boyutlarıyla incelenmesi zaruridir. Özellikle, eserde devletin baş hükümdarı kavramını ifade etmede *şah, padişah, sultan, salatin, han, hakan* gibi leksik birimlerin kimi zaman eşanlamlı, kimi zaman ise anlam ayrılığına sahip biçimde kullanıldığı görülmektedir. “Sab‘ai Sayyâr” destanının söz varlığında devletin baş hükümdarı anlamını ifade eden terimler şunlardan ibarettir.

“Bazı Doğu ülkelerinde ‘mutlak iktidara sahip hükümdar unvanı ve bu unvana sahip şahıs, hükümdar’ (O‘TIL, III, 282) anlamında kullanılan *pādšāh* alıntısı, *DTS*’de *pād(i)šāh* (396), *FZT*’de ise dört anlamda kaydedilmiştir: 1) taht sahibi, taç ve tahtın temsilcisi, mutlak hükümdar; 2) ferman sahibi, mutlak otorite; 3) galip, muzaffer; 4) Tanrı (73). *ANATIL*’de ise *pādšāh//pādšā* fonetik varyantlarıyla şu anlamlarda kullanıldığı görülür: 1) şâh, hükümdar, padişah; 2) Allah, Tanrı anlamlarında. Ancak destan metninde yalnızca ‘şah, padişah’ anlamında işlev görmüştür:

Shohlarkim, jahonpanoh edilar,
Bori olamg‘a podshoh edilar (616).

‘Yüce hükümdar, padişah’ (O‘TIL, III, 584) semasında yer alan Arapça *sultān* alıntısı ise Nevaî’nin eserlerinde iki anlamda karşımıza çıkar: 1) sultan, hükümdar, iktidar sahibi; 2) sevgili, ma‘şûka. H.Dadaboyev’in vurguladığı üzere, bu terim Orta Asya’da Moğol istilasına kadar büyük devletlerin en yüce unvanı olarak kullanılmıştır. Moğol devletinin çözülüşünden sonra ise, köken itibarıyla Cengizî hanedanına mensup her bir hükümet temsilcisinin unvanı olarak işlev görmüştür. Bu unvan, Timurîler dönemi idaresinde de yaygın biçimde kullanılmış ve önceki yüce statüsünü yeniden kazanmıştır. *Sultān* unvanı bu devirde oldukça itibarlı ve onurlu bir paye olup, Timurîler devletinin son temsilcilerinden Hüseyin Baykara’nın adıyla birlikte zikredilmesi gelenek hâline gelmiştir [6].

“Destan metninde de aynı anlamı ifade etmektedir: *Sultân Hüseyin Bahadır Han hallada mülkahu ve sultânahu midhati kösin urmak* (321)… Çoğul biçiminde *salātin* şeklinde geçmektedir:

Ayshlar soz ayladi payvast
Ki, salotindin elga bermadi dast (616).

Hâkan sözcüğü geniş anlamda ‘monarşinin başı’, dar anlamda ise ‘Çin imparatoru’ kavramlarını ifade eder. *Han/hâkan* leksemesi, Türk boyları ile Moğol halklarının büyük kabilesel birliklerini yahut devletlerini yöneten kimseye nispetle kullanılmıştır.*Hâkan* terimi ilk kez miladın 312 yılına ait Çin yıllıklarında kaydedilmiştir. N.A.Baskakov ve E.Fasmer gibi araştırmacılar, *han* ve *hâkan* leksemelerinin aslında Çince *kuan* (yani ‘yüce hükümdar’) ve *ke-kuan* (‘ulu han’) biçimlerinden türediğini belirtmektedirler. Türk hükümdarları *han* leksemesini *hâkan* unvanıyla birlikte kullanmışlarsa da, bu leksemeler anlam ve işlev bakımından belli ölçüde farklılık göstermiştir.

Eski Türkçede *han* istılahı *qan* biçiminde ‘hükümdar’, ‘önder, başkan’ (DTS, 417) anlamlarında işlev görmüştür. Yusuf Has Hâcib’in *Kutadgu Bilig*’inde ve Mahmud Kaşgarlı’nın *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’ünde de özgün anlamında geçmektedir: *Bu Tawğač Qara Buğra xanlar xanï* (DTS, 636); *Xandan basut (yardım) tilärlär* (I, 427).Söz konusu istılah ‘daha küçük devletin mutlak hükümdarı’, ‘şah’ anlamını karşılamış ve *qan* şeklinde telaffuz edilmiştir (PDP, 411).Demek ki, *x* foneminin *q* fonemine dönüşmesi olgusu XI.yüzyılda ortaya çıkmıştır. DTS’de *qan* ve *xan* biçimleri (417, 636), Kırgız Türkçesinde ise temel şekil *kan* olup (KRS, 338), *xan* sözcüğünden *kan* sözcüğüne gönderme yapılmıştır (KRS, 829). Bu durumda, sözcük ilk olarak *qan* biçiminde telaffuz edilmiş, daha sonra söz başındaki *q* ünsüzü *x* ünsüzüne değişmiş; Özbek Türkçesinde ise *a* ünlüsü *ä* ünlüsüne dönüşmüştür: *qan* > *xan* > *xän*. Yukarıdaki kaynaklarda söz konusu istılah Türkçe kabul edilmiştir, ancak L. Z. Budagov’un sözlüğünde Moğolca *qaan* sözcüğünün kısalmış biçimi olarak açıklanmıştır (SSTTN, I, 527).

Günümüz Özbek edebî dilinde *xan* leksemesinin anlam genişlemesi meydana gelmiş olup, şu anlamları ifade etmektedir:

1. Türk ve Moğol halklarının hükümdar unvanı;
2. hanlık yapmış, hanlık makamında bulunmuş kişinin adına eklenerek unvanı belirtir;
3. kadın ve erkek isimlerine eklenerek saygıyı ifade eder (O‘TIL, IV, 410).

“Xan ve pravitel (hükümdar) (DTS, 636) leksemeleri, ‘han, sultan, emir; Çin ve Türkistan hükümdarlarının unvanı’ anlamlarında kaydedilmiştir”[11].

Eski Özbek edebî dilinde 1) sofra, dastarhan; 2) verilen nimet, yiyecek, taam; 3) gezegen anlamlarını karşılayan *xan I* leksemesi, ‘padişah, han’ (ANATIL, III, 411-412) semasında kullanılan *xan II* ile omonimlik meydana getirmiştir. Özellikle vurgulamak gerekir ki, *Seb‘a-i Seyyâr* eserinde yalnızca ‘padişah, han’ semasında kullanılmıştır:

Mayl qıldı burun Xito xoni,
Bay‘ qılmoq berib baho oni(346).

Hâkan istılahı, günümüz Özbek edebî dilinde ‘eski Türk kavimleri ve Moğollar devletinde büyük devlet başkanlarının en yüce unvanı ve bu unvana sahip kimse’ (O‘TIL, IV, 417) anlamlarını karşılamakta; Eski Türkçede ise ‘büyük devletin mutlak hükümdarı’, ‘ulu han’ anlamlarında kullanılmıştır. Bu leksemenin aslî telaffuzu *qag‘an* (PDP, 409) biçiminde olup, daha sonra *xaqan* şeklinde telaffuz edildiği kaydedilmiştir. DTS’de *qag‘an* ve *xaqan* biçimleri (405, 636), *Dîvân*’da ise yalnızca *xaqan* biçimi (III, 172) yer alır. L. Z. Budagov bu sözcüğün aslında Moğolca olduğunu belirtir (SSTTN, II, I).Aynı sözlükte *qan* || *xan* sözcüğünün *qaan* sözcüğünün kısalmasıyla ortaya çıktığı ifade edilmektedir. DTS’deki *qag‘an qan* (verxovnıy pravitel, 405) örneğine dayanarak şu şekilde açıklama yapılabilir: Öncelikle *qag‘an* sözündeki *-g‘an* kısmı telaffuz edilmeyip, onun yerine *-qa* kısmındaki *a* ünlüsü uzun olarak söylenmiş ve *qan* bölümüne eklenmiştir. Bundan sonra leksemenin başındaki *q* ünsüzü *x* ünsüzüne dönüşmüş, akabinde *a:* ünlüsünün uzunluk niteliği kaybolmuş; Özbek Türkçesinde ise *a* ünlüsü *ä* ünlüsüne değişmiştir: *qag‘an qan* > *qa:qan*> *xaqan* > *xäqän* (O‘TEL, I, 402-403).

Nevâî, han terimini Dasht-ı Kıpçak hükümdarına, hâkan istılahını ise Çin (Doğu Türkistan) hükümdarlarına nispetle kullanmaktadır. Eski Özbek edebî dilinde ‘şah, hanlar hanı; hâkan’ (ANATIL, III, 422-423) anlamlarında yer almış olup, eserde de aynı semada ifade edilmiştir:

O‘yla xoqonni torumor etti,
Kim, sipehr ollidin firor etti(336).

Demek ki, *han* ve *hakan* leksemeleri diachronik açıdan incelendiğinde, anlam nüansının özgüllükten genelliğe doğru kaydığı gözlemlenmiştir. *Han* sözcüğü başlangıçta belirli bir kabilenin başkanı anlamını taşırken, daha sonra hakan leksemesinin eşanlamlısı olarak kullanılmıştır.*Hakan* leksemesi ise “hanların hanı” anlamını, yani “kabileler birliğinin başkanı” kavramını ifade etmiştir.

Sonuç

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür ki**,** Ali Şîr Nevâî’nin*“Seb‘ai Seyyâr”* adlı eserinin söz varlığı son derece zengin ve çeşitlidir; eserde asli Türkçe, Arapça ve Farsça-Tacikçe leksik birimler yan yana kullanılmıştır. Toplumsal terimler sistemi de tarihî-etimolojik açıdan özellikle zikredilen dillere özgü kavramlar temelinde şekillenmiş ve kullanılmıştır.

Kaynakça

1. Alisher Navoiy. Sab’ai sayyor. X jildlik, VII jild. – Toshkent: G‘G‘ulom, 2013. – B. 275-664.

2. Abduvalieva D. Alisher Navoiy tarixiy asarlari leksikasi. Filol.fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD). ... diss. – Toshkent, 2017. – B. 68.

3. Abdushukurov B. “Qisasi Rabg‘uziy” leksikasi. Filol.fan. dokt. ... diss. – Toshkent, 2017. – B. 172.

4.Baskakov N.A. Tyurkizmq sotsialnaya terminologiya v “V slove o polku Igoreve”// Turkologika (K 70-letiyu akademika A.N.Kononova). – L., 1976. – S. 225-226; Fasmer E. Etimologicheskiy slovar russkogo yazыka. – T.4. – S.221.

5. Dadaboev H. Alisher Navoiy asarlaridagi ijtimoiy-siyosiy terminlarning eski turkiy obidalar leksikasiga munosabati // Alisher Navoiy tug‘ilganining 550 yilligiga bag‘ishlangan ilmiy konferensiya tezislari. – Toshkent: Fan, 1991.– B. 68.

6. DadabaevX. X. Общественно-политическая и сотсиально-экономическая терминология в тюркоязычных писменных памятниках XI–XIVvv. – Tashkent, 1991. – S. 64.

7. Isoqova Z.M. Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asaridagi ijtimoiy-siyosiy leksika: Filol.fanlari nomzodi...diss. avtoref.– T., 2010.

8. Mo‘minova O. O‘zbek tilida mansab va unvon nomlarining leksik-semantik tarkibi. – T.: “Aloqachi”, 2009.

9. Насыров И. Лексика “Маджалис ан-нафаис” Алишера Навои. Автореф. дисс. …канд. филол. наук.-Ташкент, 1980. 5-б.

10. O‘rozboev A.Ogahiyning tarixiy asarlari leksikasi. Filol. fan. d-ri (DSc). diss... – Toshkent. 2018. –B. 29.

11. Xo‘janiyazova Sh. Alisher Navoiyning manoqib asarlari leksikasi. Monografiya.– Toshkent. 2022. –B. 62.

Şartlı Kısaltmalar

ANAL – 2013. – 2006. Fozilov E.I. Alisher Navoiy asarlari lug‘ati. – Toshkent.

ANATIL – 1983-1985. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. I-IV.–Toshkent: Fan.

DLT – Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk.I-III. – Toshkent: Fan, 1960-1963. T. I. 1960. – 499 b.; T. II. 1961. – 427 b.; T. III. 1963. – 461 b.

DTS – Drevnetyurkskiy slovar. – L.: Nauka, 1969. –676 s.

ESTYa –Sevortyan E. Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazыkov. Obщetyurkskie i mejtyurkskie osnovыna glasnыe. –M: Nauka, 1974. – 767 s.